

УДК: 372.4:371.261

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-37-40

Атангаева Ж.И.

окутуучусу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Атангаева Ж.И.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Atantayeva Zh.I.

Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

КЫРГЫЗ АЛИППЕСИН ОКУТУУНУН ТАРЫХЫНАН**ИЗ ИСТОРИИ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОГО АЛИППЕ****FROM THE HISTORY OF TEACHING THE KYRGYZ ALIPPE**

Аннотация. Бул макалада эң алгачкы “Алиппе” китептери жана алардын түзүлүшү тууралуу маселелер каралат.

Негизги сөздөр: Алиппе окуу китеби, окутуу, тыбыштар, тамгалар, араб, латын алфавиттери.

Аннотация. В данной статье рассматриваются самые ранние книги «Алиппе» и вопросы, связанные с их созданием.

Ключевые слова: учебник «Алиппе», обучение, звуки, буквы, арабский, латинский алфавит.

Annotation: This article discusses the earliest books of «Alippe» and issues related to their creation.

Keywords: textbook «Alippe», learning, sounds, letters, Arabic, Latin alphabet.

Кылымдардын кыйырында бирде күчөп зор аймакты ээлесе, бирде алсызданып жоголуп кетүү коркунучуна туш болуп, эчендеген татаал да, катаал да замандарды башынан кечирип келген кыргыз эли акыркы кылымдарда жазуусунан айрылып, бир мезгилде жазуусу болсо да сабатсыздыкка кабылганы белгилүү. Өткөн кылымдын башталышында, тагыраак айтканда, 1911-жылы Уфа шаарынан Ишенаалы Арабаев менен Хафиз Сарсекеевдин «Алиппе жаки төтө окуу» деген кыргыз, казак балдарына арналган тунгуч окуу китеби жарык көргөн. Бул китеп казак-татар китептеринин үлгүсүндө жазылып, авторлор араб алфавитине реформа жүргүзүүнүн натыйжасында кыргыз-казак жазуусун түзүшкөн. Китепке ө,ү тамгалары пайдаланылбай, созулма үндүүлөр татар тилинин негизинде жазылса да, ошол учурда элдин сабатын ачууга зор эмгек өтөгөн.

Ал эми 1924-жылы И. Арабаев жеке өзү реформалаган араб алфавитинде ошол кездеги орус мектебинин тажрыйбасына таянып, кыргыздын биринчи алиппесин жазган. Ал кыргыз мектептери үчүн «Кыргыз алиппеси» деген ат менен Ташкенден чыккан. Бул элибиздин тарыхындагы эстен кеткис эң чоң окуя болгон. Анткени ушул «Алиппеден» баштап кыргыз элинин билимге, маданиятка карай жолу ачылган.

И. Арабаевдин «Кыргыз алиппеси» 58 беттен турат. Муну жазууда И. Арабаев 1914-жылы чыккан А.Байтурсуновдун «Казак алиппесинин» түзүлүш принцибин пайдаланып материалды жайгаштырган. Аны өзү да танбай «мына бу кыргыз алиппеси тартиб кылында тилибизге эң жакын болгон казак алиппесинин тартиби алынды... Кыскасын айтканда, тумак

кыргызча тегерек тебетей жасалды» деп эскерип жазган [Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. “И. Арабаев агартуучу-окумуштуу”. – Бишкек, 1996. – 26-б].

И. Арабаевде тамга үйрөтүү А – Д – Р ариптери менен башталат. Ушул үч тамганы жаздырып, кайра-кайра айттырып үйрөткөндөн кийин, алардан кураштырып сөз жасалат. Андан кийин А – Л, Ш, С, Т тамгалары үйрөтүлүп, алар менен дагы ар кандай сөздөрдүн айкалышы үйрөтүлөт. Мурунку үйрөнүлгөн тамгалар да колдонулат. Андан ары ушинтип улам жаңы тамга үйрөтүлүп, ошол тамгалар катышкан сөздөр, акырындык менен эки, үч сөздөн турган сүйлөмдөр да үйрөтүлө баштайт.

Тамгалар толук үйрөтүлгөндөн кийин тууган-туушкандардын, кийимдердин, оюндардын, тамак-аштардын, адамдын дене мүчөлөрүнүн, үй шаймандарынын, идиш-аяктардын, мал аттарынын, малдан башка жаныбарлардын, куштардын, бака-жыландардын, курт-кумурскалардын, өсүмдүктөрдүн аттары, 1ден 10го чейинки жана жүздүктөрдүн аталыштары ж.б. берилген. Бул «Алиппеде» Я, Ю, Ё тамгалары колдонулган эмес. Андан ары текст окууга өтүп, жаңылмач, табышмач, макалдар, майда аңгемелер, жомоктор, ырлар, күн аттары, ай аттары ж.б. берилген. Араб тамгасы кыргыз тилине ылайыкталып реформаланса да, окулушу боюнча азыркы биз көнгөн тамгадан айырмасы бар экендиги байкалып турат.

И. Арабаевдин 1924-жылы Ташкент шаарынан чыккан «Кыргыз алиппеси», албетте, өзүнөн кийинки «Алиппелерден» улуттук өзгөчөлүктөрүбүздү, кереметтүү Ала-Тообузду, анын койнунда жашаган элибиздин турмушун, жан-жаныбарларын, канаттууларын, төрт түлүгүн, табиятын, ай-жыл саноо түшүнүгүн, кыргыз жеринен сырткаркы географиялык кендиктерди, ж.б. таанытуучу кеңири мазмуну, материалдарынын бай тематикасы менен айрыкча айырмаланат. Ал эми 1927-жылы И.Арабаевдин Х.Карасаев менен бирдикте чыгарган «Жаңылык» аттуу «алиппе» тибиндеги китеби алгачкы «Алиппеден» түзүлүшү жана мазмуну боюнча анчалык айырмаланбайт. Болгон айырмасы - бул китептин биринчи ирет латын ариби менен гана чыккандыгы жана авторлош болуп Х.Карасаевдин кошулгандыгы.

«Жаңылык» алиппеси эки жыл окулган да, 1929-жылы С. Курманов, С. Наматов жана И. Арабаевдердин авторлугу менен «Биздин мектеп» аттуу жаңы «Алиппе» китеби жарык көргөн. Бул китеп И. Арабаевдин «улутчул, динчил» деп куугунтуктала баштаган жылдары чыккан. Ошондуктан, мында И.Арабаевдин аты жөн гана кошулуп жазылганы болбосо, ал карманган принцип түп-тамырынан тарта өзгөргөн да, орус мектептеринин «Букварь» тибиндеги китептеринин жалпы мазмундук жана түзүлүш принциби, педагогикалык-методикалык ыкмалары бекем жетекчиликке алынып жаңы жазылган, т.а. сөздөргө муундук-тыбыштык анализ берүү ыкмасы колдонулган дагы, окуу материалдары учур талабына, өлкөнүн саясий-социалдык шартына, ошол кездеги таптык күрөшүүгө, сабатсыздыкты жоюуга байланыштуу тексттер кирген. Мектеп балдарын социалисттик коомдун талаптарына ылайык тарбиялоо, турмуш-тиричиликтин жаңыча шарттары жана балдарды коомдук эмгекке, күнүмдүк агрардык – турмуш-тиричиликтик баалуулуктарына үйрөтүү багыты эске алынат. Китепте баланын өз боюн тыкан, таза алып жүрүшүнө ылайык күндөлүк режим да берилген. Баланы ошол эрежелерге карата күндөлүк жүрүм-турум маданиятына калыптандыруу аракети көрүлгөнү кызыгууну туудурат. Мисалы: Өмүр 4 саат окуйт, 6 саат оокат кылат, ойнойт, 1 саат тамак ичкенге кетет, 10 саат уктайт... ж.б. деген күндөлүк окуу, эмгек жана эс алуу «регламенти» менен бир баланын үлгүсүндө башка балдарга тарбия берүүгө аракет көрүлгөндүгү байкалат.

Аталган «Биздин мектеп» аттуу «Алиппе» китеби эки жыл колдонулган.

Билим комиссиясы окуучулардын сабатсыздыгын жоюуда тыбыш методу менен окутуу туура эмес экендигин көрсөтүп, аны бүтүн сөз методу менен алмаштырып, жаңы алиппе китептерин түзүү зарыл экендигин көрсөткөн. Ошого ылайык программага тиешелүү өзгөртүүлөр киргизилип, окуучуларды сабаттуулукка үйрөтүү бүтүн сөз методу менен жүргүзүлгөн.

Бул метод 20-кылымдын башында Америкада пайда болуп, Россияга качан өткөндүгү жөнүндө мындай пикирлер айтылган: «В России этот метод применялся с 1917 по 1931 годы при «Комплексной системе преподавания». Опыт показал, что для русского языка он непригоден. В письме учащихся стали обычными пропуски букв и слогов, в чтении ошибки угадывания, снизилась грамотность. Механическое заучивание слов до чтения привело к удлинению сроков обучения грамоте. Звуковой метод способствовал сохранению до 4-х месяцев, а по мере его совершенствования до 3-2, 5 месяцев».

Эл агартуу комиссариатынын көрсөтмөсүнө ылайык 1928-жылы алиппе китеби жаңыртылып, бир катар кошумчаларды киргизүү менен жаңы алиппенин көлөмү 128 бетке чейин көбөйтүлгөн. Буга чейинки басылышынан болгон айырмасы тыбыш эмес, бүтүн сөз методуна ылайыкталып түзүлгөн. Алиппе китебинин автору Э.Арабаевге С.Наматовдор да ушул алиппеге автор болуп кошулган.

Жаңы китептин кириш сөзүндө «1926-жылы мугалимдер курсуна келгендер алиппе китептери бүтүн сөз методу менен жазылганда жакшы боло турганын сурашканын белгилеп көрсөтүшкөн. Бирок 1926–1927-жылкы тажрыйбага караганда мындай алиппени окутуу азырынча эртерээк экендигин эскертишкен. Ошону эске алып, бул алиппе тыбыш методу менен да, бүтүн сөз методу менен да окутулуп, окуучуларды сабаттуу кылуу жеңил болот деп эсептешкен.

Бул китептин алиппе бөлүмүнө 68 бет арналып, анда үйрөтө турган ар бир тамганын сүрөттөрүн көбөйтүп, ага чейинки китептерде жок методикалык ыкмалар колдонулган. «Эрмек – эмгек» деп аталган тапшырмада ар кандай оюндар, макал-лакаптар, табышмактар үйрөтүлгөн. Бирок мындай метод менен окутуу 1-класстын окуучуларына туура келбегендигин, алиппе мезгилинде тигил же бул сөздөрдү зат, сын, ат атоочторго ажыратып айтып берүү окуучулар үчүн өтө оор боло тургандыгы эсепке алынган эмес. Жаңы китепке кирген айрым тексттердин, сөздөрдүн саны жана көлөмү мурунку алиппеге караганда кыйла көбөйтүлүп, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып түзүлгөн эмес. «Ойноуз – ойлоуз» деген темада жазылган, «Күз белгилер», «Чээнге кире турган айбандар», «Кыштоочу куштар», «Жай айлары» деген тексттер мазмуну жагынан окуучулардын түшүнүүсүн кыйла кыйындаткан.

Бул алиппенин кириш сөзүндө Кыргыз Республикасы кас тургандан баштап, ушул күнгө чейин бир гана алиппе китеби менен келдик деп айтылат. Ырас, ал китеп басылган сайын түзөтүлүп, алымча-кошумчалар киргизилген. Бирок материалдардын маңызы, методикалык түзүлүшү жагынан өзгөртүүлөр болбогондуктан, окуу китебине кирген материалдар жеңилдетилип, сүрөттөрү көбөйтүлгөн эмес.

1-класска арналган алиппе 1924–1930-жылдары 5 жолу басылып, андан тышкары чоңдорго арналган алиппе китептери Э. Арабаев, К. Карасаев, М. Бактыбаев, С. Наматов, Н. Абрамов, Т. Саманчин тарабынан алды миң, арты он миң нускада басылгандыктан, 15–20 жылда 50 жашка чейинки бардык кишилер негизинен сабатсыздыгын жоюуга жетишкен. Өз учурунда чех элинин улуу педагогу Ян Амос Каменский, белгилүү орус педагогу К.Д. Ушинский, «чыгыш элинин Ушинскийи» деп аталган И. Гаспринский, татар элинин педагогу И. Насыри, казак элинин мыкты уулдары И. Алтынсарин, А. Байтурсунов, өзбек элинен чыккан педагог Хамза-Хаким Заденин мааниси да дал ошондой чоң болуп эсептелет. Жыйынтыктап айтканда, Э. Арабаевдин жазган окуу китептери биринчилерден болуп басылганы үчүн гана эмес, учурунда илимий-методикалык талаптарга ылайык түзүлүп, андан кийинки китеп жазган авторлорго «дарбаза» ачып бергендиги менен да баалуу болуп саналат.

С. Наматовдун 1931-жылы жарык көргөн «Кичинекей колхозчу» алиппесинде ага чейинки алиппеден орун алган бир катар кемчиликтерге оңдоолор киргизилген. Биринчиден, китепке кирген материалдар окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө, билим деңгээлине ылайык тандалган. Экинчиден, окутуу методу жаңыртылып, мында сүйлөм методу жетекчиликке алынган. Китепке балдардын кызыгуусун, ой жүгүртүүсүн жакшыртууга, сөз өстүрүү жуму-

шун өркүндөтүүгө байланыштуу тексттер, сүрөттөр көп берилген. Алиппе мезгилиндеги тыбыштардын угулушуна карата айырмачылыктары көрсөтүлүп, муун түзүлүшү жагынан ачык, жабык болуп бөлүнүшү эсепке алынгандыктан, алиппенин башында оңойлору, жеңилдери берилип, тилибизде колдонулушуна карата баскычтарга бөлүштүрүү ушул алиппеден башталган. С. Наматов түзгөн бул алиппенин орчундуу кемчиликтери болгондугуна карабастан, аны окутуунун методикалык көрсөтмөлөрү иштелип, сабатсыздыкты жоюуда чоң кызмат өтөгөн.

1925-жылы Э. Арабаевдин «Жазуу жолунда саамалык» деген китебинен кийин, биринчилерден болуп С.Наматовдун «Тилибиздин методикасы», «Балдар алиппесин окутуу методу», «Балдар алиппесинин каты», «Башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин метод көрсөтүүсү» деген китептери басылып, мугалимдердин ишине көп жагынан көмөк бергендиги талашсыз.

Ошону үчүн Э.Арабаевдин методикалык эмгектери жөнүндө З.Бектенов минтип жазган: «С. Наматовдун эне тили боюнча жазган методикалык эмгектери өз учурунда мугалимдер үчүн абдан пайдалуу болуп, жаш балдарды окууга жана жазууга үйрөтүүдө чоң роль ойногон. Мындай эмгектерди жазууда ал орус тилинде жана тектеш тилдерде чыккан китептерден пайдаланып, советтик педагогдордун алдыңкы методдоруна таянган. С.Наматов тыбыш методуна караганда учурунда бүтүн сөз методун жогору баалап, бир катар кемчиликтери болгондугуна карабастан, андан элпегирээк методду табууну сунуш кылат. Ошон үчүн «Кичинекей колхозчу» алиппесин сүйлөм методу боюнча түзгөн. Бирок сүйлөм методу эч кандай ийгиликке жетпегенин турмуш далилдеп көрсөттү. 1934-жылы бул алиппенин кайрадан басылышында окуучуларды сабаттуулукка үйрөтүүдө тыбыш методу жетекчиликке алынган. Ошентип, С.Наматов алиппе китебинин методикалык көрсөтмөлөрүн улам толуктоо менен башталгыч класстардын методикасын түзүүгө чоң салым кошкон» [Бектенов З. Окумуштуу-агартуучу И.Арабаев: (Кыргыздын алгачкы алфавитин, алиппээсин түзгөн) // Кыргызстан маданияты. – 16.06.1988].

Ошентип, И. Арабаевдин алгачкы «Алиппеси» кыргыз эли туташ сабатсыз мезгилде, советтик доордун башталышында жаралып, чоң саясий, маданий, социалдык мааниге ээ болгон. Миндеген адамдардын тамга таанып, окуганды үйрөнүшүнө, кийин кенже класстар үчүн «Кыргыз тили» окуу китептеринин жазылышына тажрыйбасы, материалдары менен үлгү болуп, опол тоодой кызмат кылган. Башка тектеш элдердин агартуучуларынын педагогикалык идеяларын, тажрыйбаларын кыргыз тилине ылайыктап иштеп чыгып, андан ары өркүндөшүнө өбөлгө түзгөн. Ошону менен бирге, И. Арабаевдин «Алиппеси» кыргыз китептерин жазуунун алгачкы улуттук үлгүсү да болуп калары шексиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Арабаев Э. Алиппе. – М: Кыргызмамбас. – 1926. – 84-б.
2. Арабаев Э., Сарсекеев Х. Алиппе-бээ йаки төтө окуу. – Уфа: «Шарк» басмаканасы, 1911. 2-б.
3. Арабаев Э., Карасаев Х. Жаңылык. (Чоңдор үчүн Алиппе). Кыргызмамбас, 1928. 85-б.
4. Арабай уулу Ишенаалы. Сабатсыздыкты жоюу алиппеси. – Пишпек, 1925. – 106-б.
5. Арабай уулу Ишенаалы. Кыргыз алиппеси: (Башталгыч мектептер үчүн). – Оңдолуп, толукталып 3-бас. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1928 (араб тамгасы менен).
6. Арабай уулу Ишенаалы, Наамат уулу Сатыбалды. Биздин мектеп: (Балдар алиппеси). – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1930. –112-б. (латын тамгасы менен).
7. Бектенов З. Окумуштуу-агартуучу И. Арабаев: (Кыргыздын алгачкы алфавитин, алиппээсин түзгөн) // Кыргызстан маданияты. –16.06.1988.
8. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Бишкек, 1996. – 17–28-б.

Рецензент: пед. илим. док., проф. м.а. Мусаева В.И.